

بررسی تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی در دوران انقلاب اسلامی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای (دام‌عزه)

علیرضا دانشیار*

چکیده

پژوهش حاضر به تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای در انقلاب اسلامی پرداخته است. هدف آن، آشنایی با رویکرد تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن و تأثیر آن، در انقلاب اسلامی است. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی است. در تفسیر سیاسی قرآن، متن معتبر (آیات قرآن) و تأثیر زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فکری در پدید آمدن تفسیر سیاسی مفاهیم قرآن و کاربرد آن در انقلاب اسلامی، نقش داشته است. در این رویکرد، دین پاسخ‌گوی تمام نیازهای فردی، اجتماعی و سیاسی است. آیت‌الله خامنه‌ای قبل از انقلاب اسلامی به تفسیر سیاسی مفاهیم اعتقادی (نظیر توحید، نبوت و امامت) از قرآن کریم، در راستای حرکت، مبارزه و انقلاب علیه وضع موجود (استبداد داخلی و سلطه خارجی)، استفاده کرده است. تفسیر سیاسی بعد از انقلاب، ناظر به ساختار نظام سیاسی، مبارزه با نظام سلطه و وحدت مسلمین معطوف است.

واژگان کلیدی

آیت‌الله خامنه‌ای، تفسیر سیاسی قرآن، انقلاب اسلامی، مفاهیم قرآنی.

طرح مسئله

تفسیر سیاسی - اجتماعی آیات قرآنی از مباحث نوپدید دوره کنونی به حساب می‌آید. دوره انقلاب اسلامی دوره تشدید، کاربرد تفاسیر و برداشت‌های سیاسی از قرآن بوده است. آیت‌الله خامنه‌ای یکی از شخصیت‌هایی است که به بحث تفسیر و به‌خصوص تفسیر سیاسی - اجتماعی از قرآن پرداخته است. در این زمینه می‌توان به برخی از آثار از جمله سلسله سخنرانی‌ها، و نیز آثار مکتوب استناد نمود. در این آثار آیت‌الله خامنه‌ای با استفاده از مفاهیم اعتقادی قرآن، رویکردی سیاسی - اجتماعی از تفسیر مفاهیم اعتقادی قرآن نشان می‌دهد. که تلاش شده با تحلیل، تبیین و نیز تفسیر آیات الهی، مبارزه علیه رژیم پهلوی در قبل از انقلاب اسلامی مشروع و درعین‌حال، حرکتی انقلابی و در راستای تعالیم سیاسی - اجتماعی قرآن نشان داده شود. تفاسیر سیاسی قبل از انقلاب، تحت تأثیر فضای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوران قبل از انقلاب بوده است. تفاسیر و برداشت‌های سیاسی بعد از انقلاب اسلامی، با تأکید بر ابعاد اخلاق سیاسی، مباحث تربیتی و نیز با آسیب‌شناسی فضای سیاست داخلی و خارجی و مباحث سیاسی مرتبط با این موضوعات تحت تأثیر قرار گرفته است.

در مورد ضرورت و اهمیت پژوهش درباره تفسیر و برداشت‌های سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن، در وهله اول می‌توان ادعا کرد که جنبه سیاسی مفاهیم قرآنی در این رویکرد کمتر مورد توجه قرار گرفته است. در حالی که آیت‌الله خامنه‌ای به شدت از نظر اندیشه و رفتار سیاسی تحت تأثیر مفاهیم قرآنی بوده‌اند. از این نظر، بررسی تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی در این رویکرد، ضرورت می‌یابد.

سوال اصلی این پژوهش، به این صورت مطرح می‌شود که تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای چیست؟

به نظر می‌رسد می‌توان گفت، تفاسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن، متأثر از گفتمان و فضای سیاسی - اجتماعی داخلی و خارجی، براساس تأثیر میانی فکری - عقیدتی، شکل گرفته است. رویکردی که دین را، ناظر به تمام زوایای زندگی اجتماعی و سیاسی انسان می‌داند. در قبل از انقلاب، تفسیر سیاسی مفاهیم اعتقادی قرآن، نظیر توحید، نبوت، امامت و... در راستای مبارزه علیه وضع موجود و ایجاد تحول سیاسی بوده است. تفاسیر سیاسی بعد از انقلاب، ناظر به ساختار نظام سیاسی، اخلاق سیاسی، مبارزه با نظام سلطه و وحدت بین مسلمین معطوف بوده است.

این پژوهش، با استفاده از روش «تحلیل متنی» از دو رویکرد «قرائت متنی» و «قرائت زمینه‌ای» بهره برده است. در روش‌شناسی قرائت متنی، بر خود متن به‌عنوان عنصر مستقل و خودکفا در فهم متن، تأکید می‌شود اما در روش قرائت زمینه‌ای، فهم معنای هر متن، به فهم زمینه‌های فکری، دینی،

اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن، منوط است. (Tully, 1988: 58 - 63) بر این اساس، پژوهش پیش‌رو، سه بحث اصلی «زمینه‌های سیاسی»، «ویژگی‌های فکری - اعتقادی تأثیرگذار» و «چگونگی تفسیر سیاسی از نص و متن معتبر (قرآن)» را، در تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای، از قرآن را مورد بررسی قرار خواهد داد.

یک. تعریف مفاهیم

۱. مفاهیم قرآنی

«مفهوم» در کنار واژه (کلمه) و به تبع آن، معنا پیدا می‌کند. در لغت‌نامه‌های فارسی و عربی، واژه «مفهوم» در چندین معنای نزدیک به هم به کار رفته است. در اینجا به برخی از آنها اشاره می‌شود: «آنچه از چیزی (کلمه‌ای) فهمیده می‌شود». (انوری، ۱۳۸۱: ۷۲۳۴) «قابل فهم، قابل درک»، «آنچه از لفظ فهمیده می‌شود» و ... آمده است. (همان)

رویکرد معنایی یا معناشناسانه^۱ یا علم دلالت لفظ بر معنا^۲ از شعب و شاخه‌های رشته زبان‌شناسی است. هرگاه کاوش ما معطوف به اظهارات و بیانات زبان و دلالات معنایی آنها باشد و به سخن متکلم توجه کند، وارد عرصه معناشناسی شده است. (اگدن، ۱۳۹۲: ۱۵ - ۹)

منظور از مفاهیم قرآنی آن دسته از مفاهیمی است که از متن قرآن استخراج شده و به کار می‌رود که در زمانی مشخص و در بستر فرهنگی - تاریخی خاصی نازل شده است. اما بنا به اعتقاد رایج، نوع بیان حوزه مباحث تفسیری زمان‌مند و مکان‌مند است و برای همین در چارچوب‌های حاکم بر فضای نزولش محدود نشده است و زیر چتر هیچ فرهنگ یا قومیتی نرفته اما آنها را نیز در بیان خویش لحاظ کرده است.

ویژگی متن و مفاهیم قرآنی این است که کمتر به موضوعی یکجا و در کنار هم پرداخته است بلکه به دلیل حکمت الهی و نیز به دلیل سیر تاریخی نزول قرآن که در مناسبت‌ها و موقعیت‌های مختلف طی مدت ۲۳ سال، آرام‌آرام شکل گرفته و در هر بخش (یا سوره) به موضوعات متنوعی پرداخته است. که این موضوعات، در سراسر متن توزیع شده است و اگر کسی بخواهد معنای خاصی را از قرآن کشف کند باید نگاهی کلی‌نگر به همه متن داشته باشد.

در اینجا منظور از تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی، آن دسته از مفاهیم قرآنی است که در قالب‌های اعتقادی، اخلاقی و رفتاری در اندیشه سیاسی متفکران مسلمان و به‌ویژه آیت‌الله خامنه‌ای به کار رفته

1. Meaning.
2. Semantic.

است. مفاهیمی نظیر ایمان، کفر، عدالت، ظلم، استکبار، استضعاف، ظالم، مظلوم، قیام، جهاد و ... (دانشیار و کلانتری، ۱۳۹۳: ۶۰ - ۵۹)

۲. تفسیر سیاسی قرآن

دو مفهوم در تعریف تفسیر سیاسی قرآن حائز اهمیت است: کلمه «تفسیر» و «سیاست». در مورد «تعریف تفسیر» در اصطلاح محققان و مفسران تعریف‌های گوناگونی از واژه تفسیر صورت پذیرفته است به‌عنوان مثال «زدودن ابهام از لفظ» (معرفت، ۱۳۷۹: ۱ / ۱۷)، «بیان مفاد استعمالی آیات و کشف مراد خداوند» (رجبی، ۱۳۸۳: ۱۲)، «کشف مقصود و مدلول آیات» (طباطبایی، ۱۳۷۲: ۱ / ۲)، «تحلیل مبادی و رسیدن به مقصود متکلم و مدلول بسیط و مرکب لفظ» (جوادی آملی، ۱۳۸۴: ۱ / ۵۲) از جمله معانی تفسیر ذکر شده است که درنهایت به تفسیر و فهم متن و درنهایت به تفسیر اغراض و مقاصد قرآن و سوره‌های آن منتهی می‌شود. درنهایت در تعریف تفسیر قرآن می‌توان گفت:

تفسیر قرآن نوعی تلاش علمی روشمند است که هدف آن، شناخت معانی قرآن و دستیابی به مقصود خداوند است که بر سه عنصر اساسی در فرآیند تفسیر تأکید می‌کند: یک. قصد اصلی گوینده و صاحب وحی.

دو. عنصر «متن» که منویات گوینده در قالب آن ریخته شده است.

سه. «فهمنده» متن و نقش اساسی او در شناخت معنای متن و به‌دست آوردن مقصود گوینده متن در پرتو یک راهبرد صحیح و چارچوب منطقی. (اسعدی، ۱۳۹۰: ۱ / ۱۰)

در مورد «تعریف سیاست» نیز تعاریف مختلفی شده است. از جمله: «شکل‌ها، جهت و چگونگی اعمال قدرت» (ابوالحمد، ۱۳۸۴: ۱ / ۲۹) «علم دولت و تئوری‌ها، سازمان‌ها، حکومت و اعمال دولت» (همان: ۲۳) «شکل گرفتن قدرت و سهمیم شدن در آن» (دال، ۱۳۶۴: ۸ - ۷) و «توزیع آمرانه ارزش‌ها در جامعه» (عالم، ۱۳۷۳: ۲۹). به نظر می‌رسد تعریف مفهوم سیاست بستگی تام و تمامی به جهان‌بینی، ایدئولوژی، و یا نگرش عمومی، اخلاقی، اعتقادی افراد دارد. (عضدانلو، ۱۳۸۹: ۲۳ - ۲۲) با توجه به تعریف «تفسیر» و نیز تعریف «سیاست» که به‌نوعی در بردارنده شاخه متنوعی از علوم انسانی است - که مرتبط با حیات سیاسی انسان‌هاست - می‌توان تفسیر سیاسی آیات یا مفاهیم قرآنی را، «پی بردن به غرض‌ها و مقصودهای قرآنی و مراجعه به آیات قرآنی برای حل معضلات سیاسی - اجتماعی دانست که از سایر جنبه‌های تربیتی، اقتصادی، حقوقی، عرفانی و ... تفکیک می‌شود». (عظیمی، ۱۳۹۲: ۳۹)

تفسیر سیاسی قرآن نوعی نگاه سیاسی به کل یا به برخی از آیات قرآن است که به قرآن رنگ

سیاسی در ابعاد فردی و اجتماعی می‌دهد و به کمک آن در تلاش برای ایجاد اصلاح و تغییر وضع موجود است. (حسینی، ۱۳۹۲: ۴۱) در این نوع تفسیر، گرایش اجتماعی - سیاسی با جهت‌گیری هدایتی و تربیتی برجسته است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۷) علاوه بر آن، کشف رویکردهای سیاسی قرآن، درباره زندگی سیاسی - اجتماعی و زیست مؤمنانه مد نظر است.

دو. زمینه‌های سیاسی - اجتماعی شکل‌گیری تفاسیر سیاسی از منظر قرآن کریم

در مورد چرایی تفسیر سیاسی قرآن در دوره معاصر می‌توان اواخر قرن سیزدهم را دوره ظهور تفاسیر و برداشت‌های سیاسی - اجتماعی از قرآن دانست. دلایل آن، تا حدودی تکان‌ها و پس‌لرزه‌های ناشی از تجدد و در پی آن، هجوم و نفوذ فرهنگ غربی در جامعه بود که چالش‌هایی را در حوزه مسائل فرهنگی، سیاسی و اجتماعی پدید آورده بود. نفوذ افکار مارکسیستی و ماتریالیستی در جامعه که منجر به جنجال‌های اعتقادی فراوان شده بود. در کنار همه این مسائل، از نظر درونی، استبداد داخلی و برخی اقدامات ضد دینی رژیم‌ها و دولت‌های اسلامی و به‌خصوص رژیم پهلوی در ایجاد، نگرش و گرایش به سوی تفسیر سیاسی آیات قرآنی تأثیرگذار بود که گرایش‌ها به سمت تفاسیر و برداشت‌ها از قرآن برای موخه و دینی جلوه دادن مبارزه و انقلاب علیه استبداد و فساد را سامان داد. در این میان، اندیشمندان مسلمان، راه چاره و نجات جوامع اسلامی را، عمل به دستورات اصیل اسلامی و «بازگشت به قرآن» عنوان می‌کردند. (حبیبیان، ۱۳۹۰: ۱۷ - ۱۶) مقوله‌هایی نظیر «آزادی»، «عدالت اجتماعی»، «فلسفه تاریخ»، «مبارزه با استبداد»، «مبارزه با فقر و فساد اجتماعی»، «اهتمام به اصلاح جامعه» و «مبارزه با مفاسد اجتماعی» از زمینه‌های ایجاد تفسیر سیاسی - اجتماعی قرآن محسوب می‌شود. (ایازی، ۱۳۷۶: ۱۰۴)

مباحث و مسائل دیگری نظیر «نوع نگاه قرآن به سیاست»، «حکومت و مدیریت جامعه»، «ایجاد جامعه قرآنی»، «شکل‌گیری مفاهیم و گرایش‌های جدید در علوم انسانی» نظیر علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و روان‌شناسی باعث تقویت ایجاد «تفسیر سیاسی» از قرآن شدند.

عوامل تشدیدکننده دیگری که بر تفسیر سیاسی از قرآن تأثیرگذار بودند عبارتند از:

یک. پیرایی قرآن از بیان اسرائیلیات و سایر جنبه‌های غیر معتبر، و تأکید بر ابعاد عقلانی (اجتماعی - سیاسی) قرآن. (مطهری، ۱۳۷۱: ۲۱)

دو. تلاش برای ایجاد وحدت اسلامی و مقابله با تفرقه و اختلافات مذهبی.

سه. تلاش برای هماهنگ‌سازی آموزه‌های اسلام با یافته‌های جدید علمی. (حبیبیان، ۱۳۹۰: ۱۷ - ۱۶)

چهار. گسترش تفسیر موضوعی قرآن. (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۱ / ۶۴۰)

در کنار این مسائل، توجه ویژه به برخی از آیات قرآن و محور قرار گرفتن برخی از موضوعات قرآنی از مواردی است که منجر به ایجاد تفسیر سیاسی از قرآن شدند که عبارتند از:

یک. تفسیر سیاسی آیاتی که از مفاهیم اعتقادی (نظیر توحید، نبوت، امامت) بحث می‌کند.

دو. تفسیر سیاسی برخی از آیات قرآنی که از مفاهیم اخلاقی در جامعه بحث کرده است.

سه. تفسیر سیاسی آیاتی که از انبیای الهی، مؤمنان و صالحان، یا ظالمان بحث کرده است.

چهار. تفسیر سیاسی آیاتی که از جهاد، مبارزه، انقلاب، اصلاح و نحوه حکومت بحث می‌کند.

به عنوان مثال: آیاتی نظیر: «إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ» (رعد / ۱۱)، «قُلْ إِنَّمَا أَعِظُكُمْ بِوَأْحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ» (سبأ / ۴۶)، «نَصْرٌ مِنَ اللَّهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌ» (صف / ۱۳)، «إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ» (نصر / ۱)، «إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُّبِينًا» (فتح / ۱)، «وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتْنَةً» (بقره / ۱۹۳) و آیات فراوان دیگری که در راستای رویکرد سیاسی به قرآن و نیز تفاسیر سیاسی از قرآن قرار گرفتند. هدف از آن نیز مشروعیت بخشی به قیام، انقلاب و بازگشت به مفاهیم اصلی قرآنی و اسلامی و تطبیق سازی آنها با کژی‌ها، نابسامانی داخلی و مبارزه با استکبار، سلطه طلبی، ظلم قدرت‌ها و دولت‌های سلطه‌گر با کمک آموزه‌های قرآنی و اسلامی بود. این مسئله باعث به وجود آمدن یک سری تفاسیر و برداشت‌های سیاسی - اجتماعی از قرآن گردید که نمونه آن، تفاسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای است.

سه. مبانی فکری تأثیرگذار بر تفسیر سیاسی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

ایشان از نظر ویژگی‌ها و مبانی فکری دارای شخصیت مستقل و صاحب نظر در عرصه‌های علمی و از جمله تفاسیر سیاسی و اجتماعی است. با این حال، ویژگی‌های علمی، نظری و فکری آیت‌الله خامنه‌ای تحت تاثیر مبانی فکری امام خمینی علیه السلام قرار دارد و ایشان تصریح دارند که مبنا و قاعده حرکت انقلاب اسلامی براساس بینش امام خمینی علیه السلام صورت گرفته است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۶۹/۰۳/۱۴) و شخصیت عظیم رهبر کبیر انقلاب که همه دنیا را تحت تأثیر قرار داد، در درس‌ها، بیانات و رهنمودهای امام خمینی آشکار شده است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۰۴/۱۵)

۱. مبانی تفسیری تأثیرگذار بر تفسیر سیاسی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

ایشان دارای مبانی و ویژگی‌های تفسیری است که بر تفاسیر سیاسی از قرآن تأثیر گذاشته است. اقسام این مبانی، عبارتند از:

یک. امکان و جواز فهم و تفسیر قرآن، (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۲۹ - ۲۸)

دو. استفاده از شیوه عقلی،

سه. قائل بودن به حجیت ظواهر قرآن بر حسب متفاهم عرفی، (همان: ۳۰ - ۲۹)

چهار. استفاده از کارکرد روایات در تفسیر، (همان: ۵۵ - ۵۲)

پنج. کاربرد تاریخ و سیره در تفسیر، (همان: ۵۸)

شش. نقد انحصارگرایی در تعیین مدلول واژه‌های قرآنی، (همان: ۵۹)

هفت. امکان رشد و ترقی پیوسته معارف الهی و قرآنی در طول زمان به واسطه بالا رفتن سطح فکر و

اندیشه بشر، (همان: ۶۰)

هشت. پذیرش قاعده منع تفسیر به رأی، (همان: ۶۸ - ۶۷)

نه. تحلیل فلسفه احکام قرآنی، احکام قرآن تابع مصالح و مفاسد واقعی است. (همان: ۹۰)

ده. تحلیل و تبیین اهداف و فلسفه نقل تاریخ در قرآن، (همان: ۹۴ - ۹۳)

یازده. توجه به قواعد و احکام فقهی، (همان: ۱۰۱)

دوازده. نگرش حداکثری به دین اسلام. در این نگرش، اسلام، دارای نظام و ساختار سیاسی - اجتماعی است که برای سعادت بشریت برنامه دارد. اسلام و قرآن، کامل، جامع و سازنده است که از آن روح حرکت، مسئولیت و تغییر برمی‌خیزد. در این رویکرد، مفسر به دنبال ایجاد اصلاح و سپس انقلاب در نگرش، بینش و رفتار است که به تبع آن، حرکت، سازندگی و پویایی در جامعه ایجاد می‌شود. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۱/۰۸/۲۴)

ویژگی‌های تفسیری نظیر: «قاعده سیاق» (همان: ۷۱)، «توجه به تناسب محتوایی آیات» (همان: ۷۶ - ۷۷) و «توجه به مباحث روانی - فردی» (همان: ۱۱۱ - ۱۱۰) نیز بر تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از مفاهیم قرآنی تأثیر داشته است.

۲. تأثیر مباحث جامعه‌شناسی در تفسیر سیاسی از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

از نظر ایشان، تحلیل‌های جامعه‌شناسانه در تبیین و تفسیر آیات و به‌ویژه در تحلیل فلسفه احکام و حکم قرآنی، دارای اهمیت و سودمند است. تفاسیر و برداشت‌های جامعه‌شناسانه از قرآن، به دو صورت دیده می‌شود:

یک. تبیین و تحلیل مباحث جامعه‌شناسی که قرآن مطرح نموده و تطبیق آن بر مصادیق عصری یکی از روش‌هایی است که کارآمدی آموزه‌های قرآنی در این رابطه را نمایان می‌سازد و از آنها می‌توان در حل مشکلات اجتماعی سود برد.

دو. بهره‌گیری از نظرات جامعه‌شناسانه در تحلیل و تفسیر آیات. در این زمینه آیت‌الله خامنه‌ای اعتقاد

دارند که:

طرح اسلام به صورت مسلکی - اجتماعی و دارای اصولی منسجم و یک آهنگ و ناظر به زندگی جمعی انسان‌ها، یکی از فوری‌ترین ضرورت‌های تفکر مذهبی است. مباحثات و تحقیقات اسلامی پیش از این، به طور غالب فاقد این دو ویژگی مهم بوده و از این رو در مقایسه اسلام با مکاتب و مسالک اجتماعی این روزگار، باحثان و جویندگان را چندان که شاید بویاید به نتیجه ثمربخش و قضاوت قاطع نرسانیده است. یعنی اینکه بتواند مجموعاً طرح و نقشه یک آیین متحدالاجزاء و متماسک را ارائه دهد و نسبت آن را با مکتب‌ها و آیین‌های دیگر مشخص سازد، عاجز مانده است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۶: ۱)

آیت‌الله خامنه‌ای سوره توبه را از سوره‌هایی می‌داند که در آن، آیات متعددی به جامعه‌شناسی زمان نزول قرآن (در سال‌های پایانی زندگی پیامبر ﷺ) پرداخته است. از این منظر، سوره توبه، بخش قابل توجه‌ای از مباحث جامعه‌شناسی، اصول و سنت‌های حاکم بر جوامع و نیز صف‌بندی‌های رایج را نشان می‌دهد که در هر عصر و زمان، مصداق می‌یابد. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۸۸) در این دیدگاه، جامعه‌شناسی صورت گرفته در برخی آیات، نسبت به افراد، گروه‌ها و شناخت جریان‌های موجود با هدف انجام اقدامات و واکنش‌های لازم - که متأثر از آموزه‌های قرآنی است - یک ضرورت است. (همان: ۸۹ - ۸۸)

۳. اصطلاح‌شناسی قرآنی در تفسیر سیاسی - اجتماعی آیات قرآن از منظر آیت‌الله خامنه‌ای

از ویژگی‌های تفسیری ایشان توجه به «اصطلاح‌شناسی قرآنی» است. این گونه واژه‌ها، با به دست آوردن معنای اصطلاحی، ویژگی‌های بیان شده و نیز با توجه به اطراد و کثرت استعمال واژه‌ها در معنای مورد نظر، به دست می‌آید. (همان: ۱۰۴) در بحث اصطلاح‌شناسی قرآنی توجه به «مفاهیم» از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است، به طوری که سازندگی و زندگی قرآنی منوط به آشنایی با مفاهیم قرآنی شده است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۰۷/۲۸) که به برخی از این موارد اشاره می‌شود.

در ذیل آیه ۳۴ سوره توبه، تفسیر سیاسی سه واژه در اصطلاح قرآنی طرح می‌گردد که مثلی را تشکیل می‌دهند که قدرت‌های موجود در هر جامعه‌ای از سه خط تشکیل دهنده این مثلث به وجود آمده‌اند:

نخست. واژه «ملا» که به معنای حاشیه‌نشینان رأس قدرت‌اند و زمینه قدرت را برای آنان فراهم می‌کنند، مانند هامان.

دوم. «مترفین» که همان پولدارها و ثروتمندان و اشراف جامعه‌اند که اگرچه ممکن است حاشیه‌نشین قدرت نباشند ولی با رأس قدرت، سودبری و استفاده متقابل دارند. مانند قارون.

سوم. «کثیرامن الاحبار والرهبان» و مانند آن، که توجیه‌کننده و مشروعیت‌بخش به اقدامات دو گروه پیشین هستند. در رأس این مثلث، «طاغوت» قرار دارد. گرچه خود اضلاع این مثلث هم به‌گونه‌ای «طاغوت» هستند. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ۱۰۵)

این تقسیم‌بندی، ترسیم‌کننده خط مبارزاتی ایشان در قبل از انقلاب اسلامی بوده که در مبارزه با رژیم پهلوی به‌عنوان مصداق «طاغوت» استفاده شده است.

واژه و اصطلاح دیگری که در تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی به‌کاررفته است واژه «نسیان» و «خودفراموشی» است. «نسیان» به شکل‌های مختلفی در قرآن کریم به‌کاررفته است. به‌عنوان مثال آیه ۱۹ سوره حشر مورد استناد و استفاده قرار گرفته است. آیت‌الله خامنه‌ای، خود فراموشی و نسیان در ادبیات سیاسی را به‌معنای «فراموش کردن هویت، تاریخ، فرهنگ و زبان اقوام می‌داند که منجر به ذلت و بدبختی می‌شود». (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۰/۰۹/۲۱)

اصطلاح دیگری که در ادبیات قرآنی و تفسیر سیاسی به‌کاررفته است، واژه «مرجفون»؛ مضطرب و شایعه‌کننده‌ها» (احزاب / ۶۰) است. این واژه، برای جریان‌های سیاسی که بر ضد جمهوری اسلامی ایران تبلیغ می‌کنند، به‌کاررفته است. طرح این مسئله در قرآن نشان‌دهنده صبغه تاریخی این مسئله است و تازگی ندارد. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۲/۰۳/۰۷)

«نصرت الهی» (حج / ۴۰) واژه دیگری است که به‌صورت تفسیر سیاسی و نظامی در این منظومه فکری، مطرح شده است و باید حرف و وعده الهی که در قرآن به آن تصریح شده که اگر خدا را نصرت کردید، خداوند شما را نصرت خواهد کرد، باور و قبول داشته باشیم. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۰۳/۱۴)

در قسمت اصطلاح‌شناسی قرآنی آیت‌الله خامنه‌ای، واژه‌ها و اسامی پیامبران و طرفداران آنان و نقطه مقابل آنان نیز به‌کاررفته است. که از جمله می‌توان به قضایای «موسی»، «هارون» و «فرعون» نیز اشاره نمود. هرچند این واژه‌ها در قبل از انقلاب اسلامی در تقابل با نظام پهلوی به‌کاررفته اما در بعد از انقلاب و در دوره اخیر، رهبری با استفاده از داستان موسی و فرعون در تفسیر سیاسی این داستان به موضوع «معیت الهی» موسی و هارون و تطبیق‌دهی این موضوع در زمان حال اشاره نموده‌اند. در این زمینه می‌توان به تحلیل و تفسیر سیاسی آیه ۱۲۸ سوره نحل اشاره نمود. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۵/۹/۳)

۴. تفاسیر سیاسی مفاهیم قرآنی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای

در این قسمت، چگونگی تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای در قبل و بعد از انقلاب مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۱. کاربست مفاهیم اعتقادی قرآن در هدایت بینشی و کنشی مبارزات پیش از انقلاب اسلامی
(طرح‌ریزی اندیشه و عمل سیاسی)

آیت‌الله خامنه‌ای در این دوره فکری تلاش می‌کند تا با پی‌ریزی ساختار منسجم اندیشه اسلامی، با مشروعیت‌بخشی به مبارزه، علیه رژیم پهلوی، به صورت علمی و با استفاده از تفسیر سیاسی - اجتماعی آیات قرآنی، وجوه مهم عقیدتی، اخلاقی و رفتاری را به صورت عینی از آیات قرآن به مخاطب ارائه نماید. این مسائل، در کتابی تحت عنوان طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن مطرح شده است. در مقدمه این کتاب به سه خصوصیت و ویژگی ساختار مهم فکری - اسلامی در بحث‌ها و گزارش‌های اسلامی و نیز تفسیر سیاسی قرآن اشاره شده است:

یک. معارف و دستگاه فکری اسلامی از تجرد و ذهنیت محض خارج گشته و همچون همه مکاتب اجتماعی ناظر به تکالیف عملی و به‌ویژه زندگی اجتماعی است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۶: ۲)

دو. مسائل فکری اسلام، به صورت پیوسته و به‌عنوان اجزای یک کل و واحد مورد مطالعه قرار گیرد. چراکه هریک از اجزا جزئی از مجموعه دین و عنصری از این مرکب است و با دیگر اجزاء و عناصر هماهنگ و مرتبط است. (همان: ۳ - ۲)

سه. مدارک و متون دینی در استنباط و فهم اصول اسلامی، اصل و منبع است و نه نظرهای شخصی یا اندوخته‌های ذهن و فکر این‌وآن، از این نظر، قرآن کامل‌ترین و موثوق‌ترین سندی است که می‌توان به آن متکی شد. (همان: ۳)

تبیین طرح کلی و ساختار اندیشه اسلامی با استفاده از متن آیات قرآنی صورت پذیرفته است که با توضیح و تفسیر سیاسی - اجتماعی از چهار عنصر «ایمان»، «توحید»، «نبوت» و «امامت» تکمیل شده است و با توجه به توضیح مقدمه کتاب، تلاش شده چهره‌ای اجتماعی - سیاسی، عملی و حرکت‌آفرین از اعتقادات اسلامی ارائه شود.

الف) تفسیر سیاسی - اجتماعی از مفهوم «ایمان»

از منظر آیت‌الله خامنه‌ای نقطه آغاز و سکوی حرکت و پرش انسان، «ایمان» است که نشان‌دهنده تلاش و حرکت انسان‌هاست:

تلاش و حرکت آدمی، که فلسفه بودن اوست، نقطه آغاز و سکوی پرشی دارد. و آن ایمان است. ایمان یعنی باور، پذیرش و پایبندی به آنچه برای آن و در راه آن به تلاش و جدوجهد نیاز است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۶: ۷)

هر حرکت و پویایی بدون ایمان ناپایدار، خموش، بی‌حرکت، دل‌مرده و نافرجام است. و تکیه قرآن بر ایمان و مؤمن و معرفی ایمان به‌عنوان برترین ارزش‌ها نیز از واقعیت پایدار، حرکت‌آفرین و پرنشاط ایمان نشئت می‌گیرد:

بدون ایمان، هر حرکت و پویایی ناپایدار و بی‌فرجام است ... تکیه قرآن بر روی «ایمان» و «مؤمن» و معرفی این خصلت به‌عنوان برترین ارزش‌ها و سرآمدترین خصلت‌های انسان، از این واقعیت سرچشمه می‌گیرد. (همان: ۷)

در این قسمت، به تفکر در مضمون آیات ۱۳۶ - ۱۳۵ و ۱۷۷ سوره بقره توصیه شده است. (همان: ۱۰ - ۸) ویژگی‌های تأثیرگذار ایمان در اجتماع و سیاست با توجه به آیات قرآنی عبارتند از:

الف) ایمان از روی آگاهی است که عبارت است از ایمان به اصول و مبانی عقیدتی (همان: ۱۱) که نشئت گرفته از شعور و آگاهی و فهم است نه اینکه از روی تقلید صورت گرفته باشد. (در این زمینه به آیه ۲۸۵ سوره بقره استدلال شده است) این ویژگی، انسان‌ها را از سرسپردگی و دل‌باختگی‌های عامیانه که اغلب پوچ، بی‌عمل و زوال‌پذیر است، ممتاز می‌کند. (همان: ۱۲) اگر آگاهی، فهم و استدلال روشن‌بینانه نباشد، ایمان به تحجر و تعصبی جاهلانه تبدیل می‌گردد که راه حقیقت‌بینی و هدایت را روی آدمی می‌بندد. (همان: ۱۴)

ب) ایمان زاینده عمل است. ایمان از منظر قرآنی «نقشبند زندگی» و «زاینده عمل» است. (همان: ۱۵) ایمان به‌معنای باور و پذیرش فکری کامل به تنهایی و به‌طور مجرد کافی نیست بلکه قرآن، ایمان را همواره در کنار عمل و به‌عنوان انگیزه‌ای برای «پیمودن راهی درست به سوی مطلوب» مورد نظر قرار داده است. (همان) در این زمینه، به سوره حج آیات ۷۸ - ۷۷ اشاره و استدلال شده است. (همان: ۱۷)

ج) ایمان درست طبق آیات قرآنی ملازم با تعهد است. در فرهنگ قرآن، انسان‌های غیرمتعهد، نامومن و بی‌ایمان اعلام می‌شوند. (همان: ۱۸)

ب) تفسیر سیاسی - اجتماعی از واژه «توحید»
توحید از ارکان اعتقادات اسلامی و رکن اصلی آن است. توحید قرآن، نگرشی بی‌تفاوت و غیرمسئول نیست بلکه شناختی متعهد و بینشی فعال و سازنده است. (همان: ۳۷) که دارای آثاری در اجتماع و سیاست است که عبارتند از:

یک. طرز فکری که در بنای جامعه و اداره آن نقش دارد.

دو. استراتژی و خط سیر جامعه را ترسیم می‌کند.
سه. هدف جامعه و سیاست را تعیین می‌کند
چهار. عناصر حفظ و ادامه جامعه را تأمین می‌کند. (همان)

به چرایی اصل بودن «توحید» و تأثیر آن در اجتماع نیز چنین استدلال شده است:

یک. وابستگی جهان و انسان به قدرت برتر و الهی مستلزم آن است که جهان برای هدفی خلق شده باشد و متضمن مسئولیت انسان برای حرکت در جهت و هدف درست است. (همان: ۳۷)

دو. سیطره تکوینی و آفریدگاری خداوند مستلزم این است که قانون‌گذاری و تشریح در قبضه اقتدار و اختیار خداوند باشد و همه انسان‌ها ملزم به تبعیت از قانون خداوند باشند.

سه. علم بی‌پایان الهی نیز مستلزم آن است که صلاحیت تنظیم مقررات بشری در انحصار خداوند باشد. (همان)

چهار. عبودیت یکسان همه موجودات در برابر خداوند مستلزم نفی عبودیت سایر بندگان خودسر و مستقل، و نفی طاغوت و هرگونه فرمانروایی غیرالهی می‌باشد. و زمامدار و مدیر و مدبر امور زندگی انسان‌ها باید کسی باشد که خداوند خود به حکومت برگزیده است. مانند امامان و یا مانند حاکم اسلامی در زمان غیبت. (همان: ۳۸) در اینجا آیات ۱۶۷ - ۱۶۵ سوره بقره شرح و تفسیر شده است.

همان‌طور که در استدلال‌های پیش‌گفته مقام معظم رهبری مشهود است. خط سیر و بحث و استدلال ایشان از توحید، نوعی نگرش اعتقادی است که در حرکت، عمل و رفتار انقلابی تأثیرگذار است و به‌نوعی در صدد تغییر وضعیت موجود است. رهبری از نفی عبودیت طاغوت و منحصر دانستن اطاعت و عبادت به خداوند به «قطعنامه توحیدی» یاد می‌کند:

اکنون به پاره‌ای از موارد کلی «قطعنامه توحیدی» در قرآن اشاره می‌کنیم: بنا بر اصل توحید، انسان‌ها حق ندارند هیچ‌کس و هیچ‌چیز جز خدا را عبودیت و اطاعت کنند و همه تحکیمات و تحمیلاتی که از طرف «قدرت گونه‌های تاریخ» بر بشریت رفته، غلط و برخلاف حق بوده است. (همان: ۴۱)

در این زمینه، آیات ۳۵ - ۲۸، سوره یونس و نیز آیه ۶۴ سوره آل‌عمران مورد استدلال و تفسیر سیاسی قرار گرفته است. (همان: ۴۵ - ۴۴)

دایره توحید و روش موحدانه در زندگی در سازمان‌بخشی اجتماعی نقش دارد. در فرهنگ قرآنی،

علاوه بر نفی عبودیت غیر خدا، اطاعت نکردن از رقیبان و معارضان خدا توصیه شده است. (همان: ۴۷)
عقیده به توحید علاوه بر اینکه همه را مخلوق و بنده خدا می‌داند، اختلاف طبقاتی را نفی می‌کند.
(همان: ۵۲) بزرگترین رسالت قرآن «بنای جامعه توحیدی» است. (همان: ۵۷ - ۵۶) به طوری که می‌توان
گفت عقیده توحیدی دارای دو نوع سازندگی است:

یک. سازندگی جامعه

دو. سازندگی فرد.

انسان گرونده به توحید دارای ویژگی‌های مهمی نظیر امید بی‌پایان، شور و تلاش
خستگی‌ناپذیر، آسیب‌ناپذیری از ترس و طمع، وسعت دید و نظرگاه، جهت‌گیری درست
است. (همان: ۵۹ - ۵۷)

ج) تفسیر سیاسی - اجتماعی از «نبوت»

آیت‌الله خامنه‌ای به مفهوم نبوت و بعثت (برانگیختگی) و هدف از آن در آیات قرآن، نظیر آیات ۲۱۳
سوره بقره و آیات ۴ - ۱ سوره جمعه استدلال کرده (همان: ۶۶ - ۶۳) و «نبوت» را برانگیختگی و
رستاخیزی پس از سکون و آرامش می‌نامد که این رستاخیز ابتدا در باطن و روان خود نبی و پس از آن در
محیط پیرامونش در جهان پدید می‌آید (همان: ۶۷) که پس از انگیزش درونی، تلاش نبی رنگ دیگری
به خود می‌گیرد و نبی با جدوجهد مداوم می‌کوشد تا در جامعه و متن زندگی انسان‌ها، رستاخیز و تحولی
بنیادی به وجود بیاورد که این موضوع، «مسئولیت رسالت» را به وجود می‌آورد. (همان: ۷۱)
آیت‌الله خامنه‌ای تفسیری انقلابی و دگرگون‌کننده از اهداف انبیا را بر طبق آیات قرآنی به تصویر
می‌کشد که هدف آن آراستن و سامان دادن به نظام اجتماعی و انسانی صحیح و مطابق با فطرت و تکامل
بخشیدن به آن است. (همان: ۷۳ - ۷۲) در این زمینه، آیات ۶ - ۱ سوره قصص و آیات ۹ - ۷ سوره صف
مورد استدلال واقع شده است. (همان: ۷۵ - ۷۳)

گروه‌های معارض در مقابل رستاخیز اجتماعی نبی نیز مورد بررسی قرار گرفته است که عبارتند از:

اکنون برای شناخت تفصیلی این گروه‌ها به قرآن بر می‌گردیم ... قرآن در یکجا با لحنی
عام از وجود معارضان دعوت انبیا یاد می‌کند. در جای دیگری سه نام، مشخص‌کننده
سه طبقه می‌باشند (فرعون، هامان و قارون) سمبل طبقه فرمانروایان، رجال و سران،
اشراف و ثروت‌اندوزان در کنار یکدیگر می‌آورد و در جاهای دیگری از این سه طبقه به
اضافه طبقه دیگری که همان رجال مذهبی و روحانی‌اند، جداجا نام می‌برد. و مجموعاً
چهار عنوان، نمایشگر چهار گروه یا طبقه در جبهه‌بندی‌های ستیزه‌گرایانه ضدانبیاء در
قرآن جلب‌نظر می‌کند: طاغوت، ملاء، مترفین، احبار و رهبان. (همان: ۸۷ - ۸۶)

نتیجه‌ای که آیت‌الله خامنه‌ای از بحث نبوت می‌گیرد این است که راه انبیا راهی است که مطابق فطرت انسان‌هاست و حرکت مردم در آن، حرکتی طبیعی است و نظام‌های جابر و جاهلی که مردم را از این راه دور می‌کنند، کاری برخلاف طبیعت و فطرت آدمی انجام می‌دهند و به‌همین جهت ناپایدار و محکوم به زوال هستند. (همان: ۹۱) موفقیت نهضت‌ها و انقلاب‌های الهی در گرو آگاهی و پیروی از آثار دعوت انبیا و در گرو دو عامل تعیین‌کننده «ایمان» و «صبر» است. (همان: ۹۲) «تعهد ایمان به نبوت» نیز به‌معنای قبول تعهدی حتمی و اجتناب‌ناپذیر است. یعنی پذیرنده دعوت نبی باید همان راه نبی و پیامبر را تعقیب کند. (همان: ۱۰۰)

مقام معظم رهبری، در قیل از انقلاب اسلامی تلاش دارد از تفسیر سیاسی بحث نبوت از قرآن کریم، رویکردی عملی برای حرکت و مبارزه علیه وضع موجود استفاده نماید.

د) تفسیر سیاسی مفهوم «ولایت» از قرآن

بحث از مفهوم سیاسی - اجتماعی «ولایت» در طول بحث از نبوت مطرح شده است. «ولایت» اندیشه و بینش نوینی است که به‌وسیله پیامبر از سوی خداوند مطرح شده است. یعنی «رسالت» در صورتی می‌تواند موفق باشد که در فکر و روان و عمل یک «جمع متشکل و پیوسته»، تحقق و عینیت یابد. این جمع که تشکیل جبهه متین و غیر قابل نفوذ را می‌دهند، لازم است هرچه بیشتر، وحدت و خلل‌ناپذیری خود را استوار کرده قویاً سعی کنند که در جریان‌های فکری و عملی و مخالف هضم نشده و از هرگونه اتصال و وابستگی‌های دیگر که موجب تضعیف و کم‌رنگ شدن جبهه مؤمن شود، پرهیز کنند. این جبهه‌گیری و صف‌آرایی فکری و عملی در عرف قرآن «ولایت» نامیده می‌شود. (همان: ۱۰۷) که سنگ‌بنا و محور جامعه اسلامی و پایه اصلی امت اسلامی است. بحث‌ها و استدلال‌های مطرح شده، با استفاده از آیات ۵ - ۱ سوره ممتحنه صورت گرفته است. (همان: ۱۱۲ - ۱۱۱)

اصل ولایت، در موضع‌گیری‌های داخلی و خارجی امت اسلامی تجلی پیدا می‌کند و برای حفظ ارتباط و اتصال امت اسلامی، مستلزم وجود یک قدرت متمرکز و مسلط است که در حقیقت، واحد تبلور یافته‌ای از همه عناصر مثبت و سازنده اسلام باشد که همان امام و حاکم اسلامی و نیز مستلزم رابطه‌ای عمیق و نیرومند است تا همه آحاد امت را به شخص حاکم (امام) پیوند دهد. (همان: ۱۱۲ - ۱۱۱) در این زمینه به آیات ۵۶ - ۵۱ سوره مائده و نیز آیات ۹۸ - ۹۷ سوره آل عمران، استدلال شده است. (همان: ۱۱۵ - ۱۱۲) یک جامعه در صورتی دارای ولایت است که شخص «ولی» در آن مشخص بوده و به‌طور عملی الهام‌بخش همه فعالیت‌های زندگی باشد. ولی، جانشین

خدا و مظهر سلطه و قدرت عادلانه الهی در زمین است که از همه امکانات و استعدادهایی که در وجود انسان‌ها برای تکامل و تعالی نهاده شده به سود آنان بهره‌برداری می‌کند. «ولی» عدالت و امنیت را برای روش و بالندگی انسان‌ها در محیط زیست آنان تأمین می‌کند و از بروز جلوه‌های ظلم (شرک، تعدی به غیر، تعدی به خود) جلوگیری می‌کند و همه را به سوی بندگی خدا سوق می‌دهد. در اینجا به آیات ۶۵ - ۶۲ و نیز آیات ۸۷ - ۸۱ سوره مائده، استدلال شده است. (همان: ۱۲۰ - ۱۱۷) ولی جامعه اسلامی آن قدرتی است که همه فعالیت‌ها و نشاط‌های فکری و عملی را راهبری و اداره می‌کند (همان: ۱۲۱) و نیز پذیرش ولایت الهی، از طرف مؤمنان ناشی از یک فلسفه و زیربنای فکری است که در جهان‌بینی اسلام مقرر شده و یک امر طبیعی است. (همان: ۱۲۴) استدلال‌ها و تفاسیر این بخش با استفاده از آیات ۱۴ - ۱۳ سوره انعام و نیز آیه ۸۰ و ۶۰ - ۵۹ سوره نساء و آیه ۶۰ سوره مائده، صورت گرفته است.

آیت‌الله خامنه‌ای به ولایت معارض و مقابل ولایت الهی که در قرآن آمده است، اشاره می‌کند و توضیح می‌دهد که هر ولایتی به جز ولایت خدا و جانشینان خدا، ولایت طاغوت است و پذیرش این‌گونه ولایت، موجب آن است که شیطان بر همه نیروهای سازنده و آفریننده‌ای که در وجود انسان‌ها نهاده شده، تسلط یابد و آنها را مجرای هواها و هوس‌های خودش درآورد. (همان: ۱۲۶) در این زمینه، به آیات ۱۰۳ - ۱۰۰ سوره نحل و آیه ۲۵۹ سوره بقره، آیات ۸۹ - ۸۸ و ۱۰۱ - ۹۷ سوره نساء و آیات ۷۵ - ۷۳ سوره انفال، استدلال نموده‌اند. (همان: ۱۳۶ - ۱۲۷)

۲. تفاسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن در بعد از انقلاب اسلامی

آیت‌الله خامنه‌ای از شخصیت‌هایی است که در بعد از انقلاب اسلامی و به‌ویژه در دوره رهبری و دوره تثبیت نظام جمهوری اسلامی، تفسیر سیاسی - اجتماعی از مفاهیم قرآنی به صورت گسترده‌ای در اندیشه و دیدگاه ایشان، مطرح شده است. که به دو بعد مهم آن، اشاره می‌شود.

الف) تفسیر سیاسی آیات قرآن درباره وجود ساختار نظام سیاسی (دولت) در قرآن

نوع نگاه به مباحث قرآنی و تفسیر سیاسی در این دوره با دوره قبل از انقلاب اسلامی قدری متفاوت است. هرچند جوهره گفتمان یکی است اما به لحاظ عوض شدن شرایط اجتماعی و سیاسی، مباحث مطرح شده بیشتر ناظر به ساختار و نظام سیاسی - اجتماعی و مباحث مرتبط با آن است. رهبری به سیر تاریخی مغفول‌ماندن برخی از مفاهیم سیاسی - اجتماعی که مرتبط با نظام سیاسی - اجتماعی قرآن است اشاره می‌کند:

... بعضی از مفاهیم قرآنی وجود دارد که دست استعمار سعی کرده است ماها را از آنها دور نگه بدارد. ... آیاتی که معنایش حاکمیت عملی اسلام بر زندگی جوامع است، بایستی همه مردم آنها را یاد بگیرند. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۰/۰۳/۱۶)

از منظر آیت‌الله خامنه‌ای، مفاهیم قرآنی «سطور قطعی و مجسم برنامه زندگی» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۰۶/۲۶) انسان‌ها و به‌خصوص مسلمانان را تشکیل می‌دهد و این مفاهیم باید در واقعیت زندگی و در جامعه، پیاده شود. مفاهیم قرآنی خط روشن هدایت انسان‌ها را مشخص می‌کند و مانع از مایل شدن فکرها و اندیشه به سوی عقاید انحرافی از جمله لیبرالیسم و سوسیالیسم می‌شود. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۰۷/۲۸)

حکومت اسلامی، حکومت قرآن، حکومت فقه، فقیه و حکومت علم و عدل است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۴/۰۹/۱۶) حکومت قرآن با فقه، علم و عدل تلازم دارد و جدای از آنها نیست و از سویی، تنظیم، طراحی انقلاب اسلامی و نظام سیاسی جمهوری اسلامی توسط امام خمینی علیه السلام با استمداد از قرآن صورت گرفته است و قرآن به‌عنوان «برنامه زندگی» به حساب می‌آید. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۶/۰۳/۱۴) آیت‌الله خامنه‌ای در ذیل تفسیر آیه ۵ سوره مجادله، در ذیل توضیح واژه «رسول»، خداوند شاخص حق و باطل را پیامبر قرار داده و دشمنان پیامبر علیه السلام را تهدید به عذاب می‌کند، در انقلاب اسلامی نیز شاخص حق و باطل بودن، وجود خط امام خمینی علیه السلام است. (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۶: ۵۱) ساختار و سیستم نظام اسلامی در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای در راستای حرکت قرآنی ائمه علیهم السلام قرار داشته و در سه هدف بیان شده است:

یک. تبیین اسلام ناب و تفسیر صحیح قرآن و ارائه تصویری روشن از معرفت اسلامی. (پیام مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۰۷/۲۶)

دو. تبیین مسئله امامت و حاکمیت سیاسی در جامعه اسلامی. (همان)

سه. تلاش برای تشکیل جامعه اسلامی و حاکمیت سیاسی و تحقق بخشیدن به هدف پیامبر علیه السلام و همه پیامبران؛ اقامه قسط و عدل و زدودن آنداد الله از صحنه حکومت و سپردن زمام اداره زندگی به خلفاء الله و بندگان صالح خداوند. (همان)

از این‌رو، هرچه کشورهای اسلامی به قرآن، نزدیک شوند، دشمنان بین‌المللی خشمگین‌تر شده و انواع فشار سیاسی، اقتصادی و ... را بر کشورهای اسلامی به وجود می‌آورند. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۰۷/۱۷)

درنهایت رهبری به تعریف نظام و حکومت اسلامی با استفاده از آیات قرآنی می‌پردازند و اساس نظام

اسلامی را برخاسته از شاخصه‌های قرآنی به‌ویژه «ایمان» می‌دانند:

... یک تعریف قرآنی از نظام مقدس اسلامی و از حکومت اسلامی است. اساس حکومت اسلامی و شاخص عمده این حکومت عبارت است از استقرار ایمان؛ ایمان به خدا، ایمان به تعالیم انبیاء و سلوک در صراط مستقیمی که انبیاء الهی در مقابل پای مردم قرار دادند. اساس، ایمان است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۰۱/۰۱)

این ویژگی شاخص میان نظام اسلامی و سایر نظام‌ها می‌باشد. (همان)

ب) نقش تفسیر سیاسی آیات قرآنی در مسائل جهان اسلام (تأکید بر وحدت و پرهیز از تفرقه)

بخش عمده‌ای از تفسیر سیاسی آیات قرآنی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای به مسائل جهان اسلام و از جمله «وحدت اسلامی» اختصاص دارد که همه استدلال‌ها و تبیین‌ها از طرف مقام معظم رهبری از قرآن به‌عنوان سند قطعی مشترک در بین تمامی مسلمانان صورت گرفته است. تمامی ضعف و ذلتی که ملل مسلمان به آن گرفتار شده‌اند، ناشی از همین اختلاف و تفرق به‌واسطه عمل نکردن به آیات قرآنی و از جمله آیه اخوت است:

امروز مسلمانان به اخوت و برادری احتیاج دارند. امروز شعار «اتّما المؤمنون إخوة فاصلحوا بین اخویکم» از همیشه جدّی‌تر است. امروز این ضعف و ذلتی که مسلمانان کشورهای در دنیا دچار آن شده‌اند، ناشی از همین تفرق و اختلاف است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۲/۰۶/۱۴)

از دیدگاه رهبری، وحدت و اخوت یک مسئله عقلانی و قرآنی است. (همان) در استراتژی اخوت، ملاک تشخیص و هویت، قومیت‌ها نیستند علاوه بر آن، ملاک تشخیص، عقاید هم نیست بلکه خطاب و ملاک قرآن به همه مسلمانان از هر رنگ، قوم و نژادی، «تقوا» است. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۰۲/۱۸)

از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، اسلام و معارف زندگی‌ساز آن است که از آیات قرآنی قابل استخراج است و اسلام و قرآن ظرفیت آن را دارند که امت اسلامی را به اعتلای مدنی، علمی، عزت و قدرت سیاسی برسانند. رهبری شرط رسیدن به این ظرفیت‌ها و اهداف راه ایمان، مجاهدت و پرهیز از تفرقه در امت اسلامی می‌داند. (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۶/۰۹/۱۸)

نتیجه

پژوهش حاضر چگونگی تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای و تأثیر آن را در انقلاب

اسلامی مورد بررسی قرار داد. تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن، تحت تأثیر دو ویژگی اساسی قرار گرفته است:

۱. زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، در قبل و بعد از انقلاب اسلامی، از جمله، تأثیر استبداد داخلی رژیم پهلوی و نیز شرایط سیاسی اجتماعی خارجی (نظیر سلطه خارجی و ...) که در نوع تلقی و تفسیر و برداشت‌های سیاسی مقام معظم رهبری از قرآن تأثیرگذار بوده است.

۲. مبانی فکری که بر تفسیر سیاسی مفاهیم قرآنی تأثیر گذاشته‌اند، عبارتند از: نگرش حداکثری به اسلام به‌عنوان دین کامل، جامع و سازنده ساختار سیاسی - اجتماعی، تأثیر ویژگی‌های تفسیری (نظیر امکان و جواز فهم و تفسیر قرآن، کاربرد شیوه عقلی، حجیت ظواهر قرآن و متفاهم عرفی، استفاده از کارکرد روایات، کاربرد تاریخ و سیره در تفسیر، نقش فلسفه تاریخ در قرآن و ...) توجه به مباحث و نظرات جامعه‌شناسانه در تحلیل و تفسیر آیات قرآن، توجه به «اصطلاح‌شناسی قرآنی» از جمله ویژگی‌های تأثیرگذار بر تفسیر سیاسی شناخته می‌شوند.

بعد از تبیین ویژگی‌های زمینه‌ای (شرایط سیاسی - اجتماعی) و ویژگی‌های فکری، تفسیر سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن به دو صورت شکل گرفته است:

۱. طرح‌ریزی اندیشه سیاسی اسلام از مفاهیم اعتقادی قرآن برای مبارزه در قبل از انقلاب اسلامی. آیت‌الله خامنه‌ای در این دوره فکری تلاش می‌کند تا با پی‌ریزی ساختار منسجم اندیشه اسلامی، با مشروعیت‌بخشی به مبارزه علیه رژیم پهلوی، به‌صورت علمی و با استفاده از تفسیر سیاسی - اجتماعی آیات قرآنی، وجوه مهم عقیدتی، اخلاقی و رفتاری را به‌صورت عینی از آیات قرآن به مخاطب ارائه نماید. آیت‌الله خامنه‌ای در تبیین طرح کلی و ساختار اندیشه اسلامی با استفاده از متن آیات قرآنی به تبیین توضیح و تفسیر سیاسی - اجتماعی از چهار عنصر «ایمان»، «توحید»، «نبوت» و «امامت» می‌پردازد و تلاش دارد که چهره‌ای اجتماعی - سیاسی و عملی و حرکت‌آفرین از اعتقادات اسلامی ارائه نماید.

۲. تفاسیر و برداشت‌های سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای از قرآن در بعد از انقلاب اسلامی که عبارتند از: یک. تأثیر تفسیر سیاسی آیات و مفاهیم قرآنی در مرحله تثبیت نظام سیاسی و تفسیر سیاسی آیات و مفاهیم قرآن در رابطه با وجود ساختار نظام سیاسی (دولت) در قرآن و مباحث مرتبط با آن است. دو. نقش تفسیر سیاسی آیات قرآنی در مسائل جهان اسلام (تأکید بر وحدت و پرهیز از تفرقه). بخش عمده‌ای از تفسیر سیاسی آیات و مفاهیم قرآنی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای به مسائل جهان اسلام و از جمله «وحدت اسلامی» اختصاص دارد.

در یافته تحقیق می‌توان گفت:

رجوع به مفاهیم قرآنی در تفسیر سیاسی آیات قرآن به‌عنوان «عنصر محوری» در اندیشه سیاسی آیت‌الله خامنه‌ای مطرح است. این پژوهش عهده‌دار بررسی بخشی از آرای تفسیری مقام معظم رهبری درباره برخی از مفاهیم قرآنی بود و به‌طور قطع موارد تفسیر سیاسی این رویکرد، بیش از این موارد است. تفسیر سیاسی مفاهیمی نظیر بصیرت، شناخت ماهیت نظام سلطه با تأکید بر مفاهیم و آیات قرآن، مسائل راهبردی معاصر و تطبیق دهی آن با آیات قرآنی، دستاوردهای انقلاب اسلامی در راستای تحقق وعده‌های قرآنی و ... که برای تحقیقات آینده پیشنهاد می‌شود.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم.
۲. ابوالحمد، عبدالحمید، ۱۳۸۴، مبانی سیاست، تهران، انتشارات توس.
۳. اسعدی، محمد و همکاران، ۱۳۹۰، آسیب‌شناسی جریان‌های تفسیری، ج ۱، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. آگدن، سی.کی. و آی.ای ریچاردز، ۱۳۹۲، معنای معنا، ترجمه محمود فضیلت و مریم نویدی، تهران، نشر زوار.
۵. انوری، حسن، ۱۳۸۱، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، انتشارات سخن.
۶. ایازی، سید محمدعلی، ۱۳۷۶، قرآن و تفسیر عصری، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۷. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۰۱/۰۱، در اجتماع زائران و مجاوران حرم مطهر رضوی.
۸. _____، ۱۳۸۲/۰۳/۰۷، در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی.
۹. _____، ۱۳۶۹/۰۳/۱۴، در مراسم اولین سالگرد ارتحال امام خمینی (ع).
۱۰. _____، ۱۳۷۶/۰۳/۱۴، در اجتماع زائران مرقده امام.
۱۱. _____، ۱۳۸۵/۰۳/۱۴، در مراسم هفدهمین سالگرد ارتحال امام.
۱۲. _____، ۱۳۷۲/۰۶/۱۴، در دیدار مسئولان و مردم در روز «ولادت پیامبر اکرم (ص)».
۱۳. _____، ۱۳۶۸/۰۴/۱۵، سخنرانی در مراسم بیعت روحانیون، مسئولان و مردم استان زنجان و ...
۱۴. _____، ۱۳۷۰/۰۳/۱۶، دیدار با قاریان قرآن محمد محمود حقلای، ابوالعینین شعیشه و احمد ضبیه
۱۵. _____، ۱۳۷۴/۰۹/۱۶، در دیدار روحانیون و طلاب ایرانی و خارجی در صحن «مدرسه فیضیه قم».
۱۶. _____، ۱۳۸۹/۰۷/۱۷، در دیدار کارگزاران حج.
۱۷. _____، ۱۳۸۳/۰۲/۱۸، در دیدار کارگزاران نظام و میهمانان اجلاس وحدت.

۱۸. _____، ۱۳۷۶/۰۹/۱۸، در مراسم گشایش هشتمین اجلاس سران کشورهای اسلامی.
۱۹. _____، ۱۳۸۰/۰۹/۲۱، در جمع کارگزاران نظام جمهوری اسلامی.
۲۰. _____، ۱۳۸۳/۰۶/۲۶، در دیدار قاریان شرکت کننده در بیست و یکمین دوره مسابقات بین‌المللی قرآن کریم.
۲۱. _____، ۱۳۸۸/۰۷/۲۸، در دیدار جمعی از بانوان قرآن پژوه کشور.
۲۲. _____، ۱۳۹۵/۹/۳، در دیدار بسیجیان.
۲۳. _____، ۱۳۷۱/۸/۲۴، در سالروز ولادت فرخنده حضرت زهرا علیها السلام.
۲۴. پیام مقام معظم رهبری، ۱۳۶۸/۰۷/۲۶، پیام به سومین کنگره جهانی امام رضا علیه السلام.
۲۵. جوادی آملی، عبدالله، ۱۳۸۴، تسنیم، قم، اسراء
۲۶. حبیبیان، اباذر، ۱۳۹۰، مفسر مصلح (نگاهی به روش تفسیری شهید مطهری)، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۲۷. حسنی، ابوالحسن، ۱۳۹۲، مبانی معرفتی تفسیر سیاسی قرآن، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
۲۸. حسینی خامنه‌ای، سید علی، ۱۳۸۶، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲۹. _____، ۱۳۹۳، مروری بر مبانی، روش و قواعد تفسیری در سوره توبه، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی (وابسته به مؤسسه انقلاب اسلامی).
۳۰. _____، ۱۳۹۶، بیان قرآن (تفسیر سوره مجادله)، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
۳۱. خرمشاهی، بهاء‌الدین، ۱۳۷۷، دانشنامه قرآن کریم پژوهی، تهران، انتشارات دوستان، ناهید.
۳۲. دال، رابرت، ۱۳۶۴، تجزیه و تحلیل جدید سیاست، ترجمه حسین ظفریان، تهران، نشر مترجم.
۳۳. دانشیار، علیرضا و ابراهیم کلانتری، ۱۳۹۳، بررسی تفسیر سیاسی واژه‌ها و مفاهیم قرآنی در انقلاب اسلامی از منظر امام خمینی علیه السلام، مجله علمی - پژوهشی پژوهش‌های انقلاب اسلامی، ش ۹.
۳۴. رجبی، محمود، ۱۳۸۳، روش تفسیر قرآن، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
۳۵. شاکر، محمد کاظم، ۱۳۸۲، مبانی و روش‌های تفسیری، قم، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.
۳۶. طباطبایی، سید محمدحسین، ۱۳۷۲، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران، دار الکتب اسلامیه.
۳۷. عالم، عبدالرحمن، ۱۳۷۳، بنیادهای علم سیاست، تهران، نشر نی.
۳۸. عضدانلو، حمید، ۱۳۸۹، سیاست و بنیان‌های فلسفی اندیشه سیاسی، تهران، نشر نی.
۳۹. معرفت، محمدهادی، ۱۳۷۹، تفسیر و مفسران، قم، مؤسسه فرهنگی تمهید.
40. Tully, James, 1988, *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, New Jersey, Princeton University Press, P. 29.